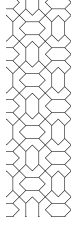

CITATION

Pirlanta, İsmail, "Contributions to the Development of Asharism in the Context of Religious Politicality of the Buwayhids", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]*, 14, 14 (2018/14) pp. 167-191

BÜVEYHİLERİN DİN SİYASETİ BAĞLAMINDA EŞARİLİK'İN GELİŞİMİNE KATKILARI

Contributions to the Development of Asharism in the Context of Religious
Politicity of the Buwayhids

İsmail PIRLANTA

Doç. Dr.,

Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

Assoc. Prof.,

Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts.

ip-66@hotmail.com, Orcid: 0000-0002-8689-3991.

Öz

İslam tarihinde, iktidarı elinde tutan unsurların hâkimiyetlerini daha sağlam bir şekilde tesis etmek gayesine matuf olarak çoğu zaman bazı mezheplere toleranslı yaklaşımları görülmüştür. Bunun yanında kimi iktidarların birkaç mezhep arasında bir denge siyaseti güttüğü de vaki olmuştur. Zikri geçen bu hususiyetler iktidarların idari mekanizma anlamında meşruiyetlerini tabana yayma açısından etkili bir yöntem olarak telakki edilmiştir. Ayrıcalık kazanan mezhepler siyasî iktidarlar için sağladıkları faydalara ilaveten asıl olumlu katkıları kendilerine yapmışlardır. Zira mevcut iktidardan aldıkları destek hem görüşlerinin yayılmasında hem de nüfuz alanlarının genişlemesinde onlara avantajlar sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında pek çok amelî veya itikadî mezhebin kimi zaman direkt olarak sebebini, bazen de sonucunu siyasetin şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Anlatılan hususlar Eşarilik bağlamında değerlendirildiğinde siyasî yönetimlerin bu mezhebin oluşumu ve tesir alanının genişlemesinde de etkili oldukları görülmektedir. Bu bağlamda makalemizde Büveyhî iktidarı döneminde Eşarilik'in gelişim seyri hakkında bilgiler vermeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Büveyhîler, Eşarilik, Sâhib b. Abbâd, Adududdevle, Bâkîllânî.

CONTRIBUTIONS TO THE DEVELOPMENT OF ASHARISM IN THE CONTEXT OF RELIGIOUS POLITICALITY OF THE BUWAYHIDS

Abstract

In Islamic history, it has often been seen that some sects are tolerated by the power holders in order to establish their dominance more firmly. On the other hand, some rulerships have been based on a balance politics among a few sects. These characteristics are considered as an effective way of spreading the legitimacy of power to people in terms of administrative mechanism. Because the support they have been received from the current power gives them advantages both in spreading their views and in expanding their spheres of influence, privileged sects have made the main positive contributions to them in addition to the benefits they have provided for political power. From this point of view, it is understood that the politics sometimes shape directly cause or

KAYNAKÇA

Pirlanta, İsmail, "Büveyhîlerin Din Siyaseti Bağlamında Eşarilik'in Gelişimine Katkıları", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 14, 14 (2018/14) ss. 167-191. **Makale Geliş T:** 27/08/2018 **Kabul T:** 12/09/2018 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

result of many practical or faith sects. When it is evaluated in the context of Asharism, it is seen that political governments are also effective in the formation of this sect and its expansion. In this context, we also intend to give information about the development of the Asharism during the period of Buwayhid administration.

Keywords: Buwayhids, Asharism, Sâhib b. Abbâd, Adüduddavla, Bâkillânî.

GİRİŞ

Tarihî kayıtlara göre Deylemli¹ Şirzîl Âvendân diye isimlendirilen² bir kabileye mensup kişiler tarafından kurulan Büveyhîler, bir kolu Fars, bir kolu Rey, İsfahân ve Hemedân, diğer bir kolu da Irak, Ahvâz ve Kirmân olmak üzere geniş bir coğrafyada yaklaşık 134 yıl hüküm sürmüş bir devlettir.³ Ebû Şucâ' lakaplı Büveyh b. Fennâ Hüsrev'in büyük oğlu Ali devletin kurucusudur. O, Deylemli her gencin genellikle çocuk yaşta yaptığı gibi asker olarak mücadelesine başladı. Hasan b. Ali el-Utruş, Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed, Mâkân b. Kâkî, Merdâvic b. Ziyâr gibi kimselerin hizmetinde bulunan Ali, zekâsı, gözü pekliği, liderlik özelliği, kardeşleri ile sıkı bağı ve fırsatları kendi lehine kullanmasını bilme yönü ile tebarüz etti.⁴ Ali kendi adına 322/934 yılında Fars bölgesini ele geçirmek için bölgenin merkez şehri Şiraz üzerine yürüdü. Abbasîler adına burayı yöneten Yâkut'u mağlup ederek şehre girdi ve kısa sürede bölgeye hâkim oldu. Bölgede adil bir yönetim kuran Ali buranın asayişini sağlamak hususunda da gerekli tedbirleri alarak halkın memnuniyetini kazanmayı başardı. Halife Râzî Billâh'a da itaatini arz eden Ali onun da onayını alarak Büveyhî hanedanının Fars kolunu tesis etti.⁵

¹ Deylem hakkında geniş bilgi için bk. Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *Kitâbu mesâlikî'l-memâlik*, (Leiden: 1927), 204-205; Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, thk. Ebû'l-Ferec Kudâme b. Câfer, (Beyrut: 1889), 57, 321; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Makdîsî, *Kitâbu'l-ahsenî't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlim*, nşr. M. J. De Goeje, (Leiden: 1906), 353; Ahmed Ateş, "Deylem", *İA*, (İstanbul: 1963), 3: 568; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, (İstanbul: 1994), 9: 263; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 20-25.

² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 264.

³ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, (Bağdad trz.), 2: 84-85; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, thk. Muhammed Fevzi, (Kahire: 1985), 26: 163.

⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 1: 277-278; 2: 122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 267-268; Hasan İbrahim, Hasan, *Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Hamdi Aktaş, (İstanbul: 1987), 3: 395.

⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 1: 281-283; 297-300; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 275-277.

Ziyârî hükümdarı Merdâvic b. Ziyâr'ın 323/935 yılında öldürülmesiyle çok önemli ve tehlikeli bir rakibini bertaraf etmiş olan Ali kendisine yeni katılımların olmasıyla da iyice güçlenmiş bir vaziyette yeni yerler fethetme arayışına girdi. Bu bağlamda kardeşi Hasan'ı Ziyârîlerin elinde bulunan İsfahân'ı ele geçirme vazifesiyle görevlendirdi. Bu şehri kontrolü altına alan Hasan abisinden aldığı takviye güç ile Sâmânî-Ziyârî çekişmesinden yararlanarak Cibâl bölgesine yürüdü ve burada sırasıyla Cibâl, Hemedân, Kum, Kerec, Kenkûr, Kazvin, Rey gibi şehirleri ele geçirip hanedanlığın Rey, İsfahân ve Hemedân kolunu kurdu.⁶ Halife Râzî Billâh'ın bozulan devlet otoritesini tesis etme, devleti yeniden eski kudretli günlerine döndürme adına 324/936 yılında ihdas ettiği Emîrî'l-Ümerâlık müessesesi de yönetim problemlerine çare olmayıp hatta daha ciddi sorunların oluşmasına yol açınca Abbasî iktidarı için işler iyice Arapsaçına döndü.⁷ Abbasî Devleti'nin yetki alanındaki Irak bölgesinde karışıklıkların had safhaya çıktığını gören Büveyhî kardeşler güçlerinin zirvesinde olmanın verdiği güvenle Irak bölgesini ele geçirmenin planlarını yapmaya başladılar. Bu bağlamda ilk adım en küçük kardeş Ahmed'in güçlü bir orduyla Ahvâz üzerine gönderilmesiyle gerçekleşti. Nitekim Ahmed, 326/938 yılında Beckem komutasındaki Abbasî ordusunu yenerek bölgeyi hâkimiyeti altına aldı.⁸ Halife Râzî'nin ölümünden sonra 331/942-43 yılında Abbasî tahtına oturan Müttakî, Emîrî'l-Ümerâlık için mücadele eden emirlerin ihtiraslarına kurban gidip kısa süre sonra halifelik makamından indirilip gözlerine mil çekilince yerine Müstekfî geçti (333/944). Yeni halife Bağdat'taki emirlerin ayak oyunlarından bıktığından dolayı bir kurtarıcı aramaktaydı. Bu kurtarıcı, gücünün zirvesinde bulunan Büveyhîlerden başkası olmayacaktı. Nihayet Ahvâz hâkimi Ahmed Bağdat'a yürüdü ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadan yönetimi devraldı (334/945). Kendisini Emîrî'l-Ümerâlık makamına getiren halife ayrıca Ahmed'e hilat

⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 1: 310-316; 2: 8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 301-303, 312; Ebu'l-Ferec İbn Cevzî, *el-Muntazâm fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Beyrut trz.), 6: 268.

⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 1: 351; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 322-323; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye: es-siyâsi ve'l-iktisâd ve'l-ictimâiyye*, (Beyrut: 1987), 53.

⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 1: 383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 343.

giydirdi ve Muizüddeve lakabını verdi. Bu lakap alma işi Ahmed ile sınırlı kalmamış büyük kardeş Ali'ye İmâdüddeve, orta kardeş Hasan'a ise Rüknüddeve lakapları verilmişti. Böylelikle Büveyhîlerin Irak kolu da kurulmuş olmaktadır.⁹

Büveyhî hanedanlığının reisi aynı zamanda Fars bölgesi hâkimi İmâdüddeve Ali, 338/949 yılında geride hiçbir erkek evlat bırakmadan ölünce kardeşi Hasan'ın büyük oğlu Fennâ Hüsrev Şiraz'da Fars bölgesi hâkimi olarak amcasının yerine geçti ve halifeden Adudüddevele lakabını aldı.¹⁰ İmâdüddevele Ali'nin ardından 356/966 yılında Irak bölgesini kontrol altında bulunduran Muizüddevele Ahmed de ölünce Büveyhî hanedanlığının başarısının altında yatan en büyük amil olan aile bireyleri arasındaki uyum, sadakat, ailenin en yaşlı kişinin otoritesine saygı faktörü ortadan kalktı. Bu değerlerin yerini artık yeni neslin birbiri ile mücadeleleri aldı.¹¹ Bu duruma henüz hayattaki Rey, İsfahân mintikalarının hâkimi Rüknüddevele Hasan el koyup kısa vadede sorunu çözse de 366/976 yılında ölünce oğlu Adudüddevele Bağdat idaresini Muizüddevele Ahmed'in oğlu İzzüddevele Bahtiyar'ın elinden aldı.¹² Adudüddevele dönemi Büveyhî iktidarının her yönden zirvede olduğu bir dönemdi. Zira toprak bakımından Horasan'dan Suriye'deki Bizans sınırlarına, Hazar Denizi sahillerinden Umman'a kadar uzanan bir kara parçasını hâkimiyeti altına alan Adudüddevele sosyokültürel bakımdan Bağdat'a zirve dönemlerinden birini yaşattı.¹³ Ancak bu durum fazla uzun sürmedi. Adudüddevele, 373/983 yılında vefat edince oğulları Ebû Kalicar el-Merzubân (Samsâmüddevele), Ebu'l-Fevâris Şirzîl (Şerefüddevele), Ebû Nasr Hüsrev Fîrûz Hâşâd (Bahâüddevele) ve hanedanın diğer üyeleri arasında taht kavgaları baş gösterdi. Büveyhî iktidarı içerisinde ortaya çıkan kavgalar hem devletin yıpranıp güç kaybetmesine sebep olmakta hem de başta Bağdat olmak üzere diğer bölgelerdeki hu-

⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 2: 72, 84-85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 419, 449-450; Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, (Beirut trz.), 14: 42.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 482.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 648.

¹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 669, 671, 689.

¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 8: 689; Hasan İbrahim, Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, 3: 405; Ahmet Güner v.dğr., *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, (İzmir: 1992), 102; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 40.

zur ve asayişini altüst etmekteydi. Halife artık Büveyhî yöneticilerinden iyice bıkmıştı ve yeni bir kurtarıcı beklemekteydi. Büveyhî iktidarını elinde tutan Ebû Kalıcar b. Sultânüddeve b. Bahâüddeve vefat edince oğlu Ebû Nasr Hüsrev Fîrûz, Halife Kâim Biemrillâh tarafından verilen el-Melikü'r-Rahîm unvanıyla iktidarı ele geçirdi.¹⁴ el-Melikü'r-Rahîm Bağdat'ta Büveyhî iktidarını yeniden ayağa kaldırmaktan uzaktı ve Ebu'l-Hâris Arslan Besâsirî'nin hem kendi hem de halife üzerindeki baskısını kıramamaktaydı. Sonuçta bu durumdan iyice bunalan halife, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i kurtarıcı olarak Bağdat'a davet etti. 447/1055 yılında şehre giren Tuğrul Bey Bağdat'taki yaklaşık 113 yıllık Büveyhî hâkimiyetine son verdi.¹⁵ Öte yandan ilerleyen zaman diliminde Rey, İsfahân, Kirmân ve en sonunda Şirâz merkezli Fars bölgesi de Büyük Selçuklu hâkimiyetine girdi (454/1062). Böylelikle İran ve Irak bölgesindeki Büveyhî hâkimiyeti sona ermiş oldu.¹⁶

1. BÜVEYHİLERİN DİN SİYASETİ

Büveyhî hanedanı, içinden çıktığı Deylem bölgesi ahalisi ile dinî anlamda paralel bir çizgideydi. Bu bölge Şîî-Zeydî düşüncenin hâkim olduğu bir bölgeydi.¹⁷ Deylem'de Şîî-Zeydî düşünceyle âdeta kol kola gelişen bir başka itikadî oluşum da Mu'tezile idi. Zira bölgede Şîî-Zeydî faaliyetlerin ilk başlatıcısı olan Yahya b. Abdullah'ın yanında Bîşr b. Mutemir ve Sümâme b. Eşres gibi şahsiyetler de vardı ki bunlar Mu'tezilî düşüncenin önemli temsilcileri durumundaydılar. Yani bir anlamda Zeydiyye bölgede Mu'tezilî perspektifte gelişmiştir.¹⁸ Bu bağlamda Zeydî-Mu'tezilî bir formata sahip olan Büveyhîlerin yöne-

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9: 547; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, (İstanbul: 1992), 6: 497-498.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9: 611 vd.

¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9: 506-507, 547; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, 6: 498; Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şîîlik*, (Sivas: 2003), 85-88; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 47; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2, (2005): 19-32.

¹⁷ Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürüccü'z-zehab*, Beyrut trz., III, s. 353; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Makâtîlü't-tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed, Beyrut: 1987, s. 388-391. Ayrıca bk. Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, s. 116-129.

¹⁸ İsfahânî, *Makâtîlü't-tâlibiyyîn*, s. 404-405; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, s. 121.

tim anlayışları ister istemez bu görüş çerçevesinde şekillenmiştir. Ancak kendi mezhebî anlayışlarını taklidî bilgilerden öteye geçiremeyen¹⁹ Büveyhî idarecilerinin din alanındaki uygulamalarını belirleyen en büyük etken siyasî gelişmeler olmuştur. Yani onlar, kendi mezhebî görüşleri de dâhil olmak üzere hâkimiyet kurdukları bölgelerde mevcut olan mezhebî görüşlere kendi siyasî bekalarının muhafazası anlamında ya toleranslı davranmışlar ya da karşı çıkmışlardır.

Büveyhî iktidarının din siyaseti yukarıda da belirtildiği gibi politiktir. İdareciler şahsi olarak Şîi-Zeydî-Mu'tezilî bir çizgiye sahip olsalar da belli bir mezhebin temsilcisi ve uygulayıcısı olmaktan ziyade dinî düşünce karşısında siyaseti önceleyen politik bir anlayışa sahiptiler.²⁰ Nitekim bu durumu Büveyhî iktidarına damga vurmuş yöneticilerin uygulamalarında görmek mümkündür. Örneğin Muizüddeve, bu hanedanı Şîi karakterli bir devlet hâline getirmeye çalışmıştır. Bundan hareketle Muizüddeve'nin söz konusu uygulamalarının politik tercihinden ziyade dinî görüşünden kaynaklandığı şeklinde bir iddia ortaya atılabilir. Ancak onun Bağdat'ı ele geçirdiği dönemdeki sosyo-politik durumun analizi vakıanın hiç de öyle olmadığını göstermektedir. O, siyasî, dinî ve sosyal yapı bakımından yabancı olduğu bir yerde taban bulabilmek için elbette dinî anlamda kendisine en yakın olan mezhebî görüşü ön plana çıkaracaktı. Bu mezhebî görüş de Şîi karakterli görüş olmuştur. Şîi ahalinin Büveyhîler tarafından desteklenmesi bu ahalinin diğer mezhep sakinlerine göre kuvvetlenmesini sağladığı gibi bu destekle aynı zamanda Büveyhîler arkalarını yaslayacakları sağlam bir dayanak da elde etmekteydiler. Yani bir anlamda Şîi ahali onların siyasî

¹⁹ Konuyla ilgili Muizüddeve'nin ölüm döşegindeyken Hanefî-Mutezilî âlim Ebû Abdullah Hüseyin el-Basrî arasında geçen şu olay örnek olarak verilebilir: Ölüm döşeginde olan Muizüddeve'ye tövbe ettirmek üzere gelen el-Basrî'ye Büveyhî hükümdarı kendince Hz. Ali ile aralarında sorunlar olduğunu düşündüğü sahabeler hakkında sorular sorar. el-Basrî bunlara cevap verirken Hz. Ömer ile Hz. Ali arasındaki münasebetten de bahseder. Bu bağlamda Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm'ü Hz. Ömer ile evlendirmekten bile çekinmediğinden ve ona olan güven ve itimatının tam olduğundan bahseder. Aldıkları cevaplar karşısında çok şaşırın Muizüddeve hiçbir bilgisi olmadığı hâlde mezhebî taassubundan dolayı sahabeye yönelik olumsuz düşünce beslemekten ve onları aşağılayıcı faaliyetler içerisinde olmaktan pişmanlık duyar. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14: 183; Güner, *Büveyhîlerin Şîi-Sünnî Siyaseti*, İzmir: 1999, 101, 178).

²⁰ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 154.

bekalarının sigortası durumunda olacaktı. Bundan dolayı Muizüddeve Şîî ahalinin hoşuna giden uygulamalar yürürlüğe koymuştur. Bağdat'ta –sonradan vazgeçmiş olsa da– Şîî bir hilafet ihdas etmek istemesi,²¹ sahabeyle ağır ithamlarda bulunma işlemine sessiz kalması,²² Aşûre matemi, Gadîr-i Hûm bayramı gibi uygulamalar başlatması onun bu bağlamda zikredilebilecek politikalarındandır.²³ Nitekim Adudüddeve'yle birlikte hem tecrübelerini hem de toplumsal desteklerini iyice arttırıp perçinleyen Büveyhî iktidarı Şîî karakterli uygulamalardan ziyade mezhepler üstü uygulamaların altına imza atmıştır.²⁴ Bu durum da göstermektedir ki Muizüddeve'nin Şîî karakterli uygulamaları zamanının siyasal şartlarına göre geliştirilmiş politik icraatlar kabilindedir.

Büveyhî hâkimiyetinin toprak bakımından en büyük sınırlara ulaştığı, güç ve kudret yönünden en ihtişamlı zaman dilimini yaşadığı Adudüddeve döneminde bu iktidarın hükmettiği halk tabakası itikadî oluşumlar noktasında çeşitlilik arz etmekteydi. Böyle bir çeşitliliğe hükmetmenin yolunun belli bir mezhebi ön plana çıkarmaktan ziyade bir uzlaşî kültürünü topluma yaymaktan geçtiğini anlayan Adudüddeve uç politikalar ve uygulamalar içerisine girmekten kaçınmıştır. İlme ve her görüşten ilim adamlarına oldukça hürmet gösteren²⁵ Adudüddeve mezhepler açısından tarafsız denilebilecek uygulamalar ortaya koymuştur. Bu bağlamda Sünnî-Şîî çatışmasını engellemek için sahabeyle

²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 450-452; el-Hemedânî, Muhammed b. Abdilmelik, *Tekmilatü târihi't-Taberî, Târihi'l-ümem ve'l-mülük* (içinde), thk., Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, (Beyrut trz.), 11: 354-355. Konuyla ilgili ayrıca bkz Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Sesslilik", *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12 (İzmir: 1999): 50-54.

²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem*, 8: 7-8; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 542-43.

²³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 8: 549-550; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11: 243; Gadîr-i Hum olayı ile ilgili geniş bilgi için bkz: Adnan Demircan, *Hz. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadîr-i Hum Olayı*, (İstanbul: Beyan Yay., 2014). Muizüddeve'nin Aşûre matemi, Gadîr-i Hûm bayramı gibi uygulamalar başlatmasının toplumdaki reaksiyonu için bk. Süleyman Genç, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî - Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, IV/2 (2004), s. 223-224.

²⁴ Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 155.

²⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 408; Abdüllatif Umran, *el-Edebü'l-Arabî fi balât Adüdddevleti'l-Büveyhî*, (Dimeşk: 2002), 26; Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, 184, 186.

dil uzatmak, Aşûre gününde resmî tören ile matem tutmak, Gadîr-i Hûm bayramı kutlamak gibi uygulamalara son vermiştir.²⁶ Döneminde farklı mezhep, düşünce ve inanç nazariyelerinde çok önemli ilim adamlarının yetişmesine imkân sağlamış, ilim adamlarını fikrî tercihlerine göre değil, alanlarındaki yeterliliklerine göre değerlendirmiştir. Bu çerçevede farklı mezhep mensuplarını önemli devlet makamlarına atamakta bir beis görmemiştir.²⁷ Zikri geçen uygulamalara imza atan Adudüdevle, görüşlerini ifade etmede aklı ön plana çıkararak Mu'tezilî âlimlere biraz daha fazla ilgi ve hürmet göstermiştir. Onun bu ilgisi daha sonraki âlimlerin, Adudüdevle'nin Mu'tezilî olduğu görüşünde fikir birliği etmelerine yol açmıştır.²⁸ Onun özel ilgisine mazhar olmuş bir diğer mezhep de Eşarîlik'tir. Nitekim o, bu mezhebin önemli temsilcisi Bâkîllânî'ye büyük hürmet göstermiştir.²⁹

Rey ve Cibâl bölgesi Büveyhî emiri Müeyyidüdevle'nin (366-73/977-83) vezirliğini üstlenen Sâhib b. Abbâd'ın (385/995) icraatlarında da Büveyhî iktidarında farklı mezheplere tarafsız bir bakış açısının olduğunu görmek mümkündür. Nitekim emirin onayı doğrultusunda Sâhib b. Abbâd'ın yaptığı vali atamaları bunun en büyük kanıtını oluşturmaktadır. Kazvin'e görevlendirilen validen istenen hususlar arasında, halk arasında taassup, hizipleşme ve fitneye sebep olan her türlü şeyin önüne geçilmesi, böylelikle devlet otoritesinin tebaaya hissettirilmesi, halkın dinini yaşarken mezhebî tercihlerinde tamamen özgür olmalarının yolunun açılması ve böylelikle dinde zorlama yoktur prensibi çerçevesinde herkesin öteki dünya azığını istediği gibi hazırlamasına fırsat verilmesi gibi konular vardır.³⁰ Yine Kazvin bölgesi için kaynaklarda yer alan şu anekdot da dikkate değerdir: Halk üzerinde hegemonya kurmaya çalıştıkları anlaşılan Hz. Hasan soyundan gelen iki şerife gönderilen mektupta, şerifler uzlaşmaya davet edilmekte ve birlikte

²⁶ Kabir, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, (Calcutta: 1964), 205; Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, 127.

²⁷ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 2: 399; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 14: 268.

²⁸ Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile*, (Kahire: 1947), 207; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 148.

²⁹ Konu ile ilgili gerekli bilgiler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde verilmektedir.

³⁰ Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs, *Resâilü Sâhib b. Abbâd*, nşr., Abdülvehhâb Azzâm ve Şevkî Dayf, by., trz., 50.

yaşama zorunluluğunun hayat bulmasında uzlaşma kültürünün önemine değinilmektedir. Bu bağlamda herhangi bir grubun –ki düşünce itibariyle batıl inanç sahibi oldukları düşünülse bile– bağlı bulunduğu mezhepten ayrıma noktasında zorlanamayacağına yönelik tavsiyelerde bulunmaktadır.³¹

Büveyhî iktidarının bir diğer önemli ismi Ebû Kalicar döneminde ise devlet ve dolayısıyla Abbasî toprakları Şiî (İsmailî)-Fatımî daîlerinin tehdidi altına girmiştir. Gerçi Fatımîlerin Büveyhî yönetimini etkilemeleri Adudüddeve dönemine kadar gitmektedir. Nitekim o, Büveyhî iktidarının en güçlü yöneticisi de olsa zaman zaman Fatımî tazyikini üzerinde hissetmiş ve bu anlarda Fatımî halifesine ve onun mezhebî görüşüne her türlü iltifatı yapmıştır. Ama onun bu iltifatı samimi bir kabul değil düşmanı savma kabilinden olmuştur ve tamamen politik içeriklidir.³² Özellikle Deylem bölgesinde çok fazla taraftar toplayan Şiî-İsmailî anlayış yavaş yavaş Büveyhî kontrolündeki toprakların büyük çoğunluğunda etkili olmaya başlayınca devletin siyasî anlamda bekası için Ebû Kalicar onlarla mücadele etmenin gerekliliğini anlamış ve kendince politik manevralar üretmiştir. O, topraklarında faaliyet gösteren İsmailî daîsi el-Müeyyed fi'd-Dîn'i etkisiz hâle getirmek için büyük uğraşlar vermiştir.³³ Bu bağlamda el-Müeyyed fi'd-Dîn'in etkisi altına girip onun en büyük destekçileri durumuna gelen Deylemlileri kaybetmemek ve onların desteğini arkasına almak için bu Fatımî daîsinin propagandasından etkilendiği görünümü vermiştir. Böylelikle Büveyhîlerin en önemli tabanı olan Deylemlileri kendi yanına çekip el-Müeyyed fi'd-Dîn'in ve Fatımîlerin gerçek yüzlerini onlara göstermiş ve ahalinin el-Müeyyed fi'd-Dîn etrafında toplanmasının önüne geçmiştir. Neticede yalnız kalan el-Müeyyed fi'd-Dîn Büveyhî ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır.³⁴

³¹ Sâhib b. Abbâd, *Resâilü Sâhib b. Abbâd*, 91, 93; konuyla ilgili ayrıca bk. Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", 54-55.

³² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 2: 257 vd.; Güner, *Büveyhîler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*, 97-104.

³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9: 337 vd.; Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*, 112.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 9: 337 vd.; Güner, *Büveyhîlerin Şiî-Sünnî Siyaseti*, 210-227; Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, 151-153.

Büveyhîler dönemi, gayr-i müslim tebaa açısından da rahat bir dönem olarak tanımlanabilir. Bu gruba giren halk kendilerini ifade etme, dinlerinin emirlerini yerine getirme, resmî makamlarda görev alma gibi hususiyetler bakımından önceki dönemlere göre daha toleranslı bir idare ile karşılaşmışlardır. Nitekim Adudüddeve'nin görevlendirdiği vezirler arasında Nasr b. Harun isminde Hıristiyan bir şahıs da vardır. Kaynaklar bu kişinin görevde olduğu dönemde yaptığı icraatlardan bahsederken tahrip olmuş bir kiliseyi onarttığı, yeni kilise ve manastırlar yaptırdığı, Hıristiyan tebaa arasında yardıma muhtaç olanlara destek olduğu bilgilerine de yer vermektedir.³⁵ Büveyhîler döneminde gayr-i müslim tebaanın önemli makamlara geldiğine yönelik önemli bir örnek de Ebû İshâk es-Sâbî'nin (384/994) Dîvân-ı Resâil'in başına getirilmesidir. Sâbî inancına mensup bir kimse olan Ebû İshâk es-Sâbî, Büveyhî emiri İzzüddeve'nin Müslümanlığı kabul etmesi karşılığında vezirlik teklifini reddetmiş, bu davranışından dolayı da kendisine bir yaptırım uygulanmamıştır.³⁶ Bu örneklerden başka Mecusilerin zünnar³⁷ takmamalarına yetkililerin ses çıkarmadıklarından, kendilerine ait bayramları kutlarken gayr-i müslimlerin cadde ve sokakları süslemelerine izin verildiğinden de bahsedilmektedir.³⁸

Anlatılan hususlar ve kaynaklardan verilen örnekler Büveyhîler devrinde yöneticilerin kendi iktidarları için tehlike görmedikleri farklı inançlar ve mezhebî anlayışlar karşısında tarafsız kalmak gibi bir ilkeyi rehber edindiklerini göstermektedir. Büveyhî idarecileri sadece farklı İslamî mezheplere mensup kişiler değil, aynı zamanda farklı dinlere mensup kişiler de dâhil olmak üzere bütün tebaanın bir uzlaşî kültürüne sahip olmasını istemiştir. Büveyhîlerin kendi siyasî bekalarını temin sadedinde Abbasî halifeleri ile oluşturdukları mecburi siyasî uzlaşî toplum hayatına da yansımıştır. Bu bağlamda birçok farklı dinî görüşteki grup-

³⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, 2: 408.

³⁶ el-Hemedânî, Muhammed b. Abdilmelik, *Tekmiletü târîhi't-Taberî*, 2: 391; es-Se'âlibî, Ebû Mansur Abdilmelik b. Muhammed, *Yetimetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-asr*, (Mekketü'l-Mükerreme: 1399/1979), 2: 243.

³⁷ Zünnar, dârü'lislâm'da yaşayan gayr-i müslimlerin dinî alâmeti olarak takmakla yükümlü kıldıkları parmak kalınlığındaki kuşak veya kemeri ifade eden bir semboldür. (Yusuf Şevki Yavuz, "Zünnar", *DİA*, 44: 573.)

³⁸ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi mârifeti'l-ekâlim*, 429.

lar birbirlerine rakip olsalar da inançlarını yaşama ve toplumda daha belirgin olma noktasında önceki dönemlerden daha fazla özgür olmuşlardır. Denilebilir ki, Büveyhîlerin Şîî-Zeydî çizgide bulunmaları mezhepler arasında en büyük değişiklik ve etkiyi Şîa grubu üzerinde göstermiştir. Nitekim bu grup mensupları inanç sistemlerinin en önemli sacayağı durumundaki imamet (hilafet) meselesinde önceki dönemlerde fazlasıyla baskıcı bir uygulamayla karşılaşmışlar ve mevcudiyetlerini sürdürebilmek için takiyye anlayışı da dâhil bir dizi tedbirlere başvurmuşlardır. Ancak Büveyhîlerin çizgi olarak onlara yakın bir anlayışı benimsemiş olması kendilerini ifade etme ve idare bazında taban bulma adına bu grubu rahatlatınca Şîîler yıllardır benimseyip uyguladıkları takiyye anlayışını terk etmeye başlamışlardır. Kendilerine özgü bayram kutlamaları ve törenler düzenlemeleri bu durumun bir göstergesidir. Şîîlerin bu dönemdeki rahat tavırları ve cüretkâr faaliyetleri, tabiatıyla Sünnî çoğunluğun dikkatini çekmiş ve onların faaliyetlerine karşı reaksiyon göstermelerinin yolunu açmıştır. Böylece Büveyhîler döneminde rakip grupların birbirleriyle rekabet etmelerinin yolu açılmıştır. Gruplar arası rekabetin çatışmaya dönmesine, güven ve emniyeti zedelemesine mümkün olduğunca gayret gösterilmiştir.³⁹

2. BÜVEYHİLER DÖNEMİNE KADAR EŞARİLİK'İN TARİHİ GELİŞİMİ

Hicrî 3. asrın sonlarına doğru Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâîl el-Eş'arî (ö. 324/935-36) ile daha çok Mu'tezile'ye bir karşı tez olarak ortaya çıkan, Selefilik mezhebinin tersine inanç konularında akla da değer vererek, âyet ve hadislerin yanında akli delilleri de kullanan Eşarî mezhebi, itikadî anlamda Ehl-i Sünnet mezheplerinden birisidir. Bu mezhebin Büveyhîler dönemindeki gelişim seyrinin daha doğru analiz edilebilmesi için zikri geçen döneme kadar Eşarîlik'in tarihî gelişimi hakkında bilgi verilmesinin gerekli olduğu kanaatindeyiz.

³⁹ Hilâl es-Sâbî, Ebü'l-Hüseyn Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim, *Târîh*, nşr., H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth, *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (içinde), (London: 1921), 3: 340, 457; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazâm fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, 7: 87-88, 167-68, 220, 222, 237-38, 253, 276; 8: 19; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-târîh*, 9: 155, 171, 178, 208, 307. Ayrıca bk. Güner, "Büveyhîler Dönemi ve Çok Seslilik", 53-62.

Mezhebin kurucusu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, kırklı yaşlara gelinceye kadar Mu'tezilî görüşleri benimsemiş, hocası Ebû Ali el-Cübbâî'nin (ö. 303/933) önde gelen bir öğrencisi olmuştur.⁴⁰ Önemli bazı itikadî konularda hocası ile anlaşmazlıklar yaşayınca⁴¹ takriben 300/912-913 yıllarında Mu'tezile'den ayrılıp Ehl-i Sünnet'e intisap ettiğini Basra Camii'nin kürsüsünden ilan etmiş ve itikadî anlamda Selefi itikadını kabul ettiğini bildirmiştir.⁴² Basra'da bir müddet kaldıktan sonra Abbasî halifeliğinin başkenti Bağdat'a gelmiştir.⁴³ Bu dönemde mihneden sonra Ehl-i Sünnet camiasının en önemli ismi durumuna yükselen Ahmed b. Hanbel'e intisap etmek istemiş, Mu'tezile'ye karşı büyük oranda Ehl-i Hadis'in görüşlerine tabi olmuş ve bundan sonraki kelâmî görüşlerini ekseriyetle Selefi itikadî çerçevesinde şekillendirmeye çalışmıştır.⁴⁴ Burada şu hususu da zikretmek gerekmektedir ki, Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin itikadî konularda Ehl-i Hadis çizgisinin dışında kalan bir hayli yorumları da olmuştur. Onun Ahmed b. Hanbel'e tabi olmak istemesi tamamen, Ehl-i Hadis çizgisinin büyük imamının o dönemdeki popülaritesinden kaynaklanmıştır.⁴⁵ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin Ahmed b. Hanbel'e intisap etmek istemesi onun taraftarları tarafından olumlu karşılanmamıştır. Nitekim Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin vefatından sonra gömüldüğü türbenin Haşeviyye'nin (aşırı Hanbelîler) tahrip etme ihtimalinin doğması üzerine yıkılması ve kabrinin yerinin gizlenmesi⁴⁶

⁴⁰ Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasân el-Eş'arî*, (Dimeşk: 1399/1979), 91.

⁴¹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mehmet Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), 94 vd.

⁴² Ebu'l-Hasan Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, (Medine: 1410), 52; Ebu'l-Ferec İbnü'n-Nedîm, *Kitâbu'l-fihrist*, nşr. M. Rıza Teceddüd, (Tahran: 1366), 231; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibu'l-İslâmiyyin*, (Beyrut: 1996), 493; Watt, "al-Ash'arî, Abu'l-Hasan", *El2*, (İng.), 1: 694; İrfan, Abdulhamid, "Eş'arî", *DİA*, (İstanbul: 1995), 11: 444.

⁴³ İrfan Abdulhamid, «Eş'arî», *DİA*, (İstanbul: 1995), 11: 444. Her ne kadar Eş'arî Mu'tezile'den ayrılmış olsa da fikrî yapısı üzerinde Mu'tezilî etkiler devam etmektedir. Mehmet, Tözluyurt, "Eş'arî Üzerinde Devam Eden Mu'tezilî Etkiler Hakkında Bir Değerlendirme", *Turkish Studies*, Volume 13/9 Spring. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.13499, ss. 257-273.

⁴⁴ İbn Asâkir, *Tebyînu kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasân el-Eş'arî*, 39; İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, (Ankara: 1981), 68.

⁴⁵ Mehmet Kubat, "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri", *İslâmî İlimler Dergisi*, (2012), 7/ 13, 26.

⁴⁶ Abdulhamid, «Eş'arî», *DİA*, (İstanbul: 1995), 11: 445.

onun Hanbelilerce benimsenmediğinin bir göstergesi olarak zikredilebilir.

Abbasî Devleti içerisinde İslam dinini tahrif etmeye matuf akımlar türemeye başlayınca, bu tip akımların fikirlerini çürütmek, ehl-i bidati susturmak ve böylelikle İslam akâidinin saf hâlini korumak elzem hâle gelmiştir.⁴⁷ Ama ne var ki, bu işte Ehl-i Hadis'in yöntemi yetersiz kalmıştır. Zira yalnızca nassların zahirine dayalı bir usul benimsemek, akıldan ziyade duygulara hitap eden iknâî bir yöntem kullanmak bu dönemde karşılaşılan itikadî problemlerin çözümünde yeterli gelmemiştir.⁴⁸ İslam akâidine saldıranları bertaraf etmek için onların metodlarının kullanılması zarureti belirlemiştir. Böylelikle Selefî akîde akli metodlarla savunularak ortaya çıkan sorunlara çözümler bulunmaya çalışılmıştır.⁴⁹ Bu süreçte Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, İbn Küllâb el-Basrî'nin (ö. 240/854) yolundan gitmiş, ayrıca Ehl-i Sünnet kelâmının diğer önemli isimlerinin görüşlerini de tetkik etmiştir. Böylelikle hem kendi fikirlerinin gelişmesini sağlamış hem de Sünnî kelâm sisteminin teorik temellerini güçlendirmeye çalışmıştır.⁵⁰

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî sağlığında bir mezhep kurucusu olarak algılanmamıştır. Zira Eşarilik'in mezhebî bir kimlik olarak şekillenmesi ondan sonra gerçekleşmiştir. Onun görüşlerinin popülerlik kazanması Büveyhî iktidarının desteğiyle yeniden ayağa kalkmaya çalışan Mu'tezilî fikirlere karşı eserlerine başvurulma zaruretinin belirmesiyle olmuştur. Basra Mu'tezilesi'nin içerisinde gelen bir kişi olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin söz konusu mezhebi ciddi manada eleştirir mahiyetteki eserleri, Büveyhî dönemi Mu'tezilîlerinin referans olarak aldıkları Basra Mu'tezilesine güzel bir cevap niteliğindedir.⁵¹ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin

⁴⁷ Ebu'l-Vefâ et-Taftazânî, *Kelâm İlminin Belli Başlı Meseleleri*, trc. Şerafeddin Gölcük, (İstanbul: 1980), 10 vd.

⁴⁸ Mehmet Kubat, «Selefî Perspektifin Tarihselliği», *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 18/ 3, (Ankara: 2004): 244.

⁴⁹ Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, (Beyrut: 1406/1986), 1: 93; Yusuf Şevki Yavuz, «Ehl-i Sünnet», *DİA*, (İstanbul: 1994), 10: 527; Mehmet Kubat, «Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri», 24.

⁵⁰ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Risâle fî istihsâni'l-havd fî ilmi'l-keâm*, Richard J. Mc. Carty, *The Theology of al-Ash'arî* içinde, (Beyrut: 1953), 88; Keskin, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci*, 110; Kubat, «Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri», 24.

⁵¹ Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mutezile*, (Ankara: 2008), 176-177.

bu özelliği onun, Şafî hadis taraftarlarınca şekillenen Küllabî gelenek içerisinde ön plana çıkmasını sağlamıştır.⁵² Nitekim Kâdî Abdulcebbâr Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî'nin (ö. 415/1024) Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin eserlerini eleştirir mahiyette kaleme aldığı yazılarına⁵³ karşı başta Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî (ö. 403/1013) olmak üzere İbn Fûrek (ö. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) gibi isimler reddiye yazmakta gecikmemişlerdir.⁵⁴ Daha sonraki süreçte Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin çeşitli eserlerindeki dağınık halde bulunan özellikle itikadî konulardaki fikirleri bir kitapta toplanmaya başlamıştır. Bu konuda İbn Fûrek'in *Mücerredü'l-makâlât* isimli eseri örnek olarak verilebilir.⁵⁵ İbn Fûrek'in bu çalışmasına Bâkılânî ve Ebû İshâk el-İsferâyînî gibi kişilerin çalışmaları da eklenince Küllabî gelenek içinde Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ismi artık müstakil bir mezhep ortaya koyabilme kudretinde olabilen bir kimsenin ismi gibi görülmeye başlanmıştır. Hicrî IV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise *Eşariyye* ismi bir mezhebi tanımlayan isim olarak belirmiştir.⁵⁶

Eşariyye ismi bir mezhep olarak ortaya çıksa da aslında bu terim, bu düşünce sistemi dışındakilerin söz konusu düşünce sisteminin içerisinde yer alan kişileri tanımlamak için kullandıkları bir kavramdır. Zira Hicrî V. yüzyılın ortalarına kadar bu görüş sahipleri eserlerinde kendilerini tanımlamak için “*ashâbunâ*”, “*Ashâbu'l-Hadis*” veya *Ehlü's-Sünne ve'l-Cemaat* gibi kavramlar kullanmışlardır.⁵⁷

Hicrî V. yüzyılın ikinci çeyreği Büyük Selçuklu idaresinin kudre-

⁵² Mehmet Kalaycı, “Eşariliğin Tarihsel Arkapları: Küllabilik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2010), 51: 2, 411-424.

⁵³ Kâdî Abdulcebbâr Abdullah b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhît bi't-teklîf*, tah. Ö. S. Azmi, (Kahire trz.), 124, 172, 317.

⁵⁴ Ebû'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdilhalim İbn Teymiyye, *en-Nübüvât*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1985), 62.

⁵⁵ Söz konusu eserle ilgili geniş bilgi için bk. Y. Şevki Yavuz, “Mücerredü'l- Makalat”, *DİA*, 31: 448-449.

⁵⁶ Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fî mârifeti'l-ekâlim*, ed. M. D. De Goeje, (Leiden: 1906), 34; Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2011), 48.

⁵⁷ Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed Bağdâdî, *Usûlu'd-din*, (Beyrut: Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, 1981), 29, 30, 253; Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkılânî, *el-İnsâf fimâ yecibu i'tikâduhu ve lâ yecûzu el-cehlu bihi*, thk. I. A. Haydar, (Beyrut: 1986), 162, 191, 198 vd.; Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, 49.

tini iyice hissettirdiği bir dönemdir. Bu devletin özellikle ilk dönemleri Eşarîlik bağlamında değerlendirildiğinde hiç de iyi gelişmelere tanıklık etmemektedir. Büyük Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey, veziri Kundurî'nin etkisinde kalıp Eşarî taraftarlarının Râfizîlikle suçlanmalarına ses çıkarmamıştır.⁵⁸ Vezir Kundurî, taraftarı olduğu Mu'tezile mezhebinin âlimlerini de yanına alarak Eşarî ve Şafî çizgiye mensup âlimlerin takibata uğramaları ve bir bahane ile tutuklanmaları emrini vermiştir. Onun baskı politikası uyguladığı kişilerin başında Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Reis el-Furâtî, Ebu'l-Me'âlî el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebû Sehl b. Muvaffak gibi isimler vardır.⁵⁹ Üzerlerine atılan bu çamuru temizlemek veya bu çamura hiç bulaşmamak adına bu süreçte, Eşarî mezhebinin görüşüne sahip âlimler kendilerini tanımlamak için Ehlü'l-Hak tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir.⁶⁰ Büyük Selçuklu idaresi döneminde Eşarî taraftarlarının böyle bir itham ile karşılaşmalarının birden fazla nedeni vardır.⁶¹ Bu nedenler arasında, Şîî karakterli bir devlet olan Büveyhîlerin, Eşarîlerin faaliyetlerine göz yummaları da olduğu zikredilmektedir.⁶²

3. EŞARİLİK'İN GELİŞİMİNDE BÜVEYHİLERİN KATKILARI

Siyasî gelişmelerin Büveyhî idarecilerinin din alanındaki uygulamalarını belirleyen en büyük amil olması, bu bağlamda da kendi mezhebî

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, nşr. C. J. Tornberg, 9-11, (Beyrut: 1979), trc. Abdülkerim Özeydin, (İstanbul: 1987), 10: 46; İsmail Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2012), 16/ 2, 705.

⁵⁹ İbn Asâkir, *Tebyînu kezîbi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasân el-Eş'arî*, 108; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 10: 46; es-Sübkî, Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takiyyüddîn, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 1-6, (Mısır, trz.), 3: 390-392. Söz konusu dönemde Eşarî ve Şafî çizgisindeki âlimlere yönelik baskı politikaları hakkında geniş bilgi için bk. Pırlanta, "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları", 705-707.

⁶⁰ İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî, *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitâbu'l-İrşâd*, çev. A. B. Baloğlu v.dğr., (Ankara: 2010), 80, 91; Ebû Saîd Abdurrahmân b. el-Me'mûn en-Nisâbü'rî el-Mütevellî, *el-Ğunye fi usûli'd-dîn*, thk. I. A. Haydar, (Beyrut: 1987), 59, 117-118 vd.

⁶¹ Söz konusu nedenler hakkında geniş bilgi için bk. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 51-56.

⁶² Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 56.

görüşleri de dâhil olmak üzere ülkelerinde vücut bulan mezhebî görüşlere, siyasî bekalarının muhafazası anlamında toleranslı davranmaları veya karşı çıkmaları bu dönemde siyasî erkle çatışmayan birçok itikadî oluşumun gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu oluşumlara en güzel örnek Eşarîlik'tir. Eşarîlik, Büveyhî iktidarı döneminde yöneticilerin ilgi gösterdikleri mezhepler arasında yer almıştır. Bu dönemde Eşarî kelâmcıları görüşlerini ifade etme ve mezheplerini sistemleştirme yolunda herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. Onların Büveyhîler döneminde yöneticilerin desteğini almış olmaları Büyük Selçuklu idaresinin de dikkatini çekmiş olmalı ki iktidara geldikleri zaman Selçuklu yöneticileri Eşarî taraftarlarını –bir önceki bölümde de değinildiği gibi– Büveyhîleri gördükleri gibi dalalet ehli olarak görmüşler ve Rafizî ismi ile yaftalamışlardır.

Selçuklu idarecilerinin Eşarîleri Büveyhîlerle ilişkilendirmelerinde, haklılık payı yok değildir. Zira Büveyhîler özellikle Bağdat'ta Ehl-i Sünnet'in temsilcisi durumunda olan Hanbelîlere aman vermemişler, öte yandan onlara göre daha mutedil ve iktidarla uyumlu bir özellik gösteren Eşarîlere toleranslı yaklaşmışlardır. Ehl-i Sünnet'in müdafisi olarak tebarüz eden Selçuklu idarecileri ise meseleye siyasî bakıp ilmî anlamda bir titizlik göstermediklerinden dolayı, ilerleyen dönemde Ehl-i Sünnet'in itikadî bazda önemli bir mezhebi olacak olan Eşarîleri Büveyhî iktidarı ile ilişkileri bağlamında onlarla bir tutmuşlardır. Oysaki Eşarîlik, Şafîlik ve Sufîlik zeminine yerleşmesinden sonra özellikle Horasan bölgesinde boy gösteren diğer mezheplerle yarışabilecek bir duruma gelmiştir. Bu bağlamda gittikçe güçlenen Eşarîlik diğer bölgelerde de Sünnî İslam devletlerinin birçoğunun tercih ettiği mezhep konumuna yükselmiştir. Bu çerçeveden bakıldığında Büveyhîlerin Eşarî-Şafî kimliğinin oluşmasına yönetsel destekleriyle katkıda bulunmuş olmaları Eşarîlik'in sistemleşmesine yardım etmiş ve ileriki dönemlerde yaygın bir mezhep olmasının önünü açmıştır.⁶³

Büveyhî idarecilerinin Bağdat'ta Hanbelîlere karşı İsnâaşeriyye Şi-asını desteklemeleri, Şiraz ve civar bölgelerde daha çok Mu'tezile cephesinde yer almaları, onların bu desteklerinin, siyasî bekalarını düşün-

⁶³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturîdîlik İlişkisi*, 56.

rek her koşulda tek bir mezhebi desteklememe prensipleri çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu bağlamda onlar Hanbelîlere karşı çıksalar bile siyasetleri gereği toptan bir Sünnî karşıtlığı göstermemişlerdir. Nitekim Büveyhî idarecilerinin saraylarında düzenlenen ilim ve tartışma meclislerinde Eşarî düşünce kendisine yer bulma noktasında sıkıntı çekmemiştir. Özellikle Adudüddevle'nin huzurunda tertip edilen ilim meclislerinde Eşarîler boy göstermeye başlamıştır. Bunlar arasında en önemli isim Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî'dir. O, hocası Hüseyin el-Bâhilî'nin şiddetli bir şekilde karşı çıkmasına rağmen bu meclislerde yer alma konusunda ısrarcı olmuştur. Onun bu konuda hocası ile yaşadığı tartışma hakkında şunlar söylenebilir: Adudüddevle'nin huzurunda Mu'tezilî âlimler ile tartışmalar yapmaları için Eşarî âlimler davet edilince Hüseyin el-Bâhilî ve Bâkılânî arasında, Adudüddevle'nin davetine gidip gitmeme hususunda birtakım tereddütler yaşanmış ve iki âlim arasında görüş ayrılıkları doğmuştu. Hüseyin el-Bâhilî gitme taraftarı değildi, zira bu kimselerin Râfızî olduklarını iddia etmekte, bu özelliklerinden dolayı onlara kâfir ve fâsık bir kavme davranıldığı gibi muamele edilmesi gerektiğini, bırakın onların meclislerinde bulunmayı kilimlerine dahi basılmasının helal olmadığını söylemekte, Adudüddevle'nin davetinin altında mutlaka kötü bir niyetin bulunduğunu savunmaktaydı. Ancak Bâkılânî bu hususta hocası gibi düşünmüyordu. O, bu davetin önemine inanmaktaydı. Çünkü söz konusu daveti, Me'mûn'un kendi zamanında yaptığı davete benzetmekteydi. Nitekim Me'mûn, ilim meclislerinde Ehl-i Sünnet'in de temsil edilmesini istemiş ve döneminde bu görüşün en önemli temsilcileri durumunda olan İbn Küllâb ve Hâris el-Muhâsibî gibi âlimlerin, huzuruna gelmelerini talep etmiştir. Ancak onlar Hüseyin el-Bâhilî gibi düşünerek Me'mûn'un huzuruna gitmeyi kabul etmediklerinden kendi görüşlerini ilk ağızdan halifeye anlatma fırsatını kullanamamışlardır. Oysa eğer bu âlimler Me'mûn'un meclisine gidip kendi görüşleri çerçevesinde tartışmalara katılmış olsalardı halife onların görüşlerini yakından tanıma imkânına sahip olacak, belki de Ahmed b. Hanbel'e ve onun gibi düşüncelere sahip olanlara karşı sert tutumlar içerisine girmekten vazgeçecekti. Bâkılânî aynı hataya düşmek istemiyordu. O, ilk ağızdan kendi görüşlerini Büveyhî emirinin huzurunda tartışmak istiyordu. Böylece Eşarî düşüncenin ge-

lişmesine ve daha rahat bir şekilde taraftar bulmasına yardım etmeyi umuyordu.⁶⁴ Bu düşüncelerle Bâkılânî, Adudüdevle'nin huzurunda tertiplenen ilim meclisine iştirak etmiştir. Söz konusu meclislerde Basra Mu'tezile ekolünün en seçkin şahısları karşısında çok başarılı tartışmalar yapan hatta birçok konuda onlara üstün gelen bu genç adam Adudüdevle'nin dikkatini çekmiş ve haklı olarak onun takdirini kazanmıştır. Ona karşı duyduğu hayranlık ve takdirini Bâkılânî'yi kendi yanına oturtturarak göstermiştir. Adudüdevle, Bâkılânî'nin ilminden o derece etkilenmiştir ki oğlu Simânüdevle'nin yetiştirilmesi işini ona vermiştir.⁶⁵ Bu durum Eşarî düşüncesine Büveyhîlerin en yetkili kişisinin güvendiği anlamına gelmektedir. Zira Adudüdevle ilmüne hayran olduğu Bâkılânî'nin, oğlunu bu fikirlerle yetiştirmesinde bir beis görmemektedir. Bâkılânî, Adudüdevle'nin o derece güvenini kazanmıştır ki devletin en önemli görevlerinden birisi olan elçilik görevine atanmış ve görevi kabul etmesi hususunda bizzat Adudüdevle devreye girmiştir. Nitekim Bâkılânî, onun ısrarını kıramamış ve elçi sıfatıyla 371/981 yılında Bizans ülkesine gitmiştir.⁶⁶

Bâkılânî'nin Büveyhî emirleri üzerinde etkisi o derece büyük olmuştur ki, Abbasî halifeleri isteklerini zaman zaman onun vasıtasıyla Büveyhî emirlerine bildirmişlerdir. Emir Bahaüdevle ile Halife Kadir Billâh arasında cereyan eden şu hadise bunun en güzel kanıtını oluşturmaktadır. Karvaş b. Mukalled el-Ukaylî Musul'da Fatımî halifesi el-Hâkim'e bağlılığını ilan edip hutbeyi onun adına okutmaya başlayınca Abbasî halifesi Kadir Billâh, Kadı Ebû Bekr el-Bâkılânî'yi durumun vahametini anlatmak üzere, siyâsî ve askerî gücün sahibi durumundaki Bahaüdevle'ye göndermiştir. O, Bâkılânî aracılığıyla halifeye şu mesajı bildirmiştir: "Bu durum aslında bizim kadar Abbasî hilâfetini de ilgilendirir. Ancak mademki bizim gücümüze ihtiyaç duyulmuş, o

⁶⁴ Kâdî İyâd, *Tercümetü'l-Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. el-Bâkılânî an kitâbi tertîbi'l-medârik ve takrîbi'l-mesâlik li ma'rifeti 'lâmi mezhebi'l-İmâm Mâlik*, (Bâkılânî'nin *Temhîd* adlı kitabının sonunda basılmış), thk. Mahmûd M. el-Hudayrî, (Kahire: 1947), 247-249. Ayrıca bk. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, 121-122.

⁶⁵ Kâdî İyâd, *Tercümetü'l-Kâdî Ebî Bekr Muhammed b. el-Bâkılânî an kitâbi tertîbi'l-medârik ve takrîbi'l-mesâlik li ma'rifeti 'lâmi mezhebi'l-İmâm Mâlik*, 250.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 9: 16; Şerafettin Gölcük, "Bâkılânî", *DİA*, 4: 531.

hâlde biz de emir olarak gereğini yaparız.” Daha sonra Emîru'l-Cuyûş'a direktif verip 100 bin dinar para gönderen Bahaüddevele parayı askerlere dağıtıp Karvaş b. Mukalled üzerine harekete geçmesini istemiştir. Üzerine askerî bir birliğin geldiğini öğrenen Karvaş b. Mukalled derhâl özür dileyerek hutbeyi tekrar Halife Kadir Billâh adına okutmuş ve ona bağlılığını bildirmiştir.⁶⁷

Büveyhî iktidarında Eşarî düşüncesine mensup âlimlerin Mu'tezile mezhebi mensuplarıyla yaptıkları tartışmalar Adudüddevele ile sınırlı değildir. Müeyyidüddevele ve Fahrüddevele'ye vezirlik yapmış olan⁶⁸ ve Mu'tezilî kimliği ile bilinen Sâhib b. Abbâd'ın bizzat Eşarî âlimlerle tartışmalara girdiği kaynaklarda zikrolunmaktadır.⁶⁹ Mu'tezilî düşüncenin diğer bir önemli ismi Kâdî Abdulcabbâr da Ebû İshâk el-İsferâyînî ile hararetli tartışmalar yapmıştır ki,⁷⁰ Ebû İshâk el-İsferâyînî Eşarî düşünce sisteminin önemli sacayakları arasında gösterilmektedir. Mes-cidindeki ders halkasında dört yüz talebenin ders gördüğü Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin derslerini dinlemeye Büveyhî veziri Fahrü'l-Mülk'ün geldiği kaynaklarda geçmektedir.⁷¹ Dönemin kalburüstü adamlarıyla yapılan tartışmalar ve buralarda elde edilen başarılar Eşarî düşüncesinin yıldızının parlamasına yardım etmiştir. Ayrıca Eşarî düşüncenin önemli isimlerinden bazıları eserlerini Büveyhî iktidarı döneminde kaleme almışlardır. Bunlar arasında Ebû Bekr Tayyib el-Bâkılânî'ye ait “et-Temhîd fî reddi ale'l-mülhideti'l-Muattıla ve'r-Râfıza ve'l-Havâric ve'l-Mu'tezile”, “el-İnsâf”, “Menâkıbu'l-eimme ve nakzü'l-metâin an selefî'l-ümme”, “el-İntisâr li sıhhati nahvi'l-Kur'ân ve'r-reddi alâ men nakalehü'l-fesâd bi ziyâde ev noksân” ve Abdulkâhir el-Bağdâdî'ye ait “el-Fark beyne'l-fırak” ve “Usûlü'd-dîn” isimli eserler zikredile-

⁶⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümme*, 15: 77; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 9: 223; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 11: 343.

⁶⁸ Ebû Abdillâh Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1-20, (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1980), 6: 174.

⁶⁹ Bâkılânî, *el-İnsâf fî mâ yecibu i'tikâduhu velâ yecûzu el-cehl bilâhi*, thk. M. Z. el-Kevserî, (Kahire: Müessesetü'l-Hancî, 1963); thk. I. A. Haydar, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 148.

⁷⁰ Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. A. M. el-Hulv-M. M. et-Tanâhî, (Kahire: Matbaatu İsa el-Bâbî el-Halebî, 1963-1964), 4: 261-262.

⁷¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târihi'l-ümme*, 7: 277-278; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târih*, 9: 262.

bilir. Böylelikle Sünnî yapılar içerisindeki yerini iyice sağlamlaştıran Eşarîlik kelimâ bazda Sünnî kesimi temsil eden en önemli sistem hâline gelmiştir.⁷²

Büveyhîler döneminde Eşarîlik'in taban bulması ve giderek güçlenmesinin arkasında yatan en önemli amillerden birisi de Şafîilerle olan bağlantılarıdır. Onların amelî anlamda Şafî fikirleri benimsemiş olmaları bu dönemde fikhî olarak Şafîliği kabul eden Büveyhî emirlerinin dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda kendilerine yakın buldukları Eşarîlerin faaliyetlerine itikadî planda anlaşmasalar bile ses çıkarmayan emirler Sünnîliğin diğer bir ayağı olan Hanbelîlere ise göz açtırmamışlardır. Bu emirlerin başında Sâhib b. Abbâd gelmektedir.⁷³ Eşarîlik, zikrettiğimiz yönüyle Büveyhî iktidarında Bağdat ve çevresinde dar anlamda kalsa bile bilhassa Fars ve Horasan coğrafyasında yayılma imkânı bulmuştur. Bu görüş mensubu âlimler ismi geçen bölgelerde Büveyhî emirlerinin müsamahalarından da yararlanmışlar ve kendileri için açılan medreselerde Eşarî görüşleri çerçevesinde eğitim faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Bu bağlamda Şiraz'da faaliyet gösteren İbn Hafif eş-Şîrâzî'nin ve Horasan şehirlerinde eğitim öğretim ameliyesinde bulunan İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin isimleri zikredilebilir.⁷⁴

Eşarîlerin özellikle Horasan bölgesi başta olmak üzere birçok bölgede taraftar kitlesini giderek artırması ve önce Şafîiler, sonra da Süfîler ile irtibata geçip toplumsal ölçekte tabanını önemli ölçüde genişletmesi Hanefîlerin dikkatinden kaçmamıştır. Nitekim Hanefîler Şafîiler ile restleşme ve çekişme dönemine girdikleri IV/X. asrın sonlarında kelimâ sahada da Eşarîlerle münakaşalar yapmaya başlamışlardır.⁷⁵ Büveyhî iktidarının, hâkimiyeti altındaki topraklarda giderek güç kaybettiği, bunun yanında Gazneliler gibi Hanefî mezhebini kabul eden Türk devletlerinin güçlerinin zirvelerine doğru geldikleri bu dönemde mezhepler arasındaki bu çekişmeler Eşarîlik'in lehine bir gelişme göstermemiştir.

⁷² Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 123.

⁷³ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 122.

⁷⁴ Kâdî Ebu'l-Muhassin b. Ali Tenûhî, *Neşvârü'l-muhâdara ve ahhârü'l-müzâkere*, thk. Abbud es-Salici, (Beyrut: Daru Sadır, 1971-1973), 3: 228; Sübkî, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, 4: 261-262; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: 1981), 16: 215.

⁷⁵ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik-Maturidilik İlişkisi*, 123.

SONUÇ

Ebu'l-Hasan Ali b. İsmâil el-Eş'arî Hicrî 3. asrın sonlarına doğru ortaya koyduğu kelimî görüşleriyle Abbasî Devleti içerisinde dini tahrif etme yolunda faaliyetler gösteren ehl-i bidati susturmak maksadıyla Selefî akideyi akli metotlar kullanarak savunmaya çalışmıştır. Bu bağlamda o, İbn Küllâb el-Basrî'nin yolundan gitmiş, bunun yanında Ehl-i Sünnet kelâmının diğer âlimlerinin de görüşlerini incelemiştir. Böyle bir metot onun fikirlerinin gelişmesini sağlarken aynı zamanda Sünnî kelâm sisteminin teorik temellerinin güçlenmesine de yardımcı olmuştur.

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî vefat ettiği zaman geride kelimî manada çok önemli bir miras bırakmıştır. Onun bu mirası Büveyhîlerin desteğiyle yeniden canlanmak için uğraşan Mu'tezilî fikirler karşısında çok önemli bir işlev görmüştür. Nitekim Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî, İbn Fûrek ve Ebû İshâk el-İsferâyînî gibi isimler Mu'tezilî fikirlere karşı Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin çeşitli eserlerinde dağınık hâlde bulunan, özellikle itikadî konulardaki fikirlerini bir kitapta toplamışlar ve bu fikirleri sistemli hâlde getirmişlerdir. Böylelikle Hicrî IV. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Eşariyye ismi bir mezhebi tanımlayan isim olarak belirmiştir.

Büveyhî idarecilerinin, kendi mezhebî görüşleri de dâhil olmak üzere hâkimiyet kurdukları bölgelerde mevcut olan mezhebî görüşlere kendi siyasî bekalarının muhafazası anlamında toleranslı davranmaları veya karşı çıkmaları Mu'tezile gibi birçok itikadî mezhebin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu mezheplerden birisi de kuşkusuz Eşarîlik'tir. Büveyhî idarecilerinin toleranslı tutumlarından yararlanan Eşarî mezhebine mensup âlimler emirlerin saraylarında dahi kendi görüşlerini açıklama fırsatı bulmuşlar ve özellikle Mu'tezilî âlimlere karşı fikirlerini cesurca savunmuşlardır. Onların Büveyhî emirleri tarafından hoşgörülü bir şekilde karşılanmalarının nedenleri olarak, görüşlerindeki tutarlılık, karşı tarafı ikna kabiliyetlerindeki güçlülük, Hanbelîlere göre daha mutedil olmaları, Büveyhî iktidarıyla uyumlu bir diyalog içine girmeleri ve emirlerin ilim meclislerinin değerinin yükselmesine katkıda bulunmaları gösterilebilir. Büveyhîler döneminde Eşarîlik'in taban bulması ve giderek güçlenmesinin arkasında onların Şafîilerle olan bağlantıla-

rı da etkili olmuştur. Onların bu bağlantıları bu dönemde fikhî olarak Şafîliği kabul eden Büveyhî emirlerinin dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda onlar en azından ameli bazda kendilerine yakın buldukları Eşarîlerin faaliyetlerine itikadî planda anlaşılamazlar bile çok fazla ses çıkarmamışlardır. Bu perspektiften bakıldığında Büveyhîler, Eşarî-Şafî kimliğinin oluşmasına yönetsel destekleriyle katkıda bulunmuşlardır. Böylelikle sistemleşme yolunda çok önemli merhaleler kat eden Eşarîlik ileriki zaman dilimlerinde yaygın bir mezhep hâline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulhamid, İrfan. “Eş’ârî”. *DİA*. 11: 444. İstanbul: 1995.
- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mutezile*. Ankara: 2008.
- Ateş, Ahmed. “Deylem”. *İA*. 3: 568. İstanbul: 1963.
- Azimli, Mehmet. “Sünnî Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şîh Hanedan: Büveyhîler”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 7/2 (2005): 19-32.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Usûlu’-d-dîn*. Beyrut: Dârü’l-Âfâki’l-Cedîde, 1981.
- Bâkîllânî, Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *el-İnsâf fîmâ yecibu’l-ittikâduhü velâ yecûzu el-cehl bihî*. Thk. M. Z. el-Kevserî. Kahire: Müessesetü’l-Hancî, 1963; thk. I. A. Haydar. Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, 1986.
- Bedevî, Abdurrahman. *Mezâhibü’l-İslâmiyyîn*. Beyrut: 1996.
- Bozkuş, Metin. *Büveyhîler ve Şîlik*. Sivas: 2003.
- el-İstahrî, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî. *Kitâbu Mesâliki’l-Memâlik*. Leiden: 1927.
- el-Eş’ârî, Ebu’l-Hasen. *Risâle fî istihsâni’l-havd fî ilmi’l-kelem*. Richard J. Mc. Carty, *The Theology of al-Ash’ârî* içinde. Beyrut: 1953.
- el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakut. *Mu’cemu’l-udebâ*, 1-10. cilt. Kahire: Dârü’l-Fikr, 1980.
- el-Hemedânî, Kâdî Abdulcebbar Abdullah b. Ahmed. *el-Muhît bi’t-teklîf*. Tah. Ö. S. Azmi, Kahire ts.
- el-Hemedânî, Muhammed b. Abdilmelik. *Tekmiletü târihi’t-Taberî. Târihü’l-ümem ve’l-mülûk* içinde. Thk. Muhammed Ebü’l-Fadl İbrâhim. 11: 354-355. Beyrut ts.

- el-İsfahânî, Ebu'l-Ferec. *Makâtülü't-tâlibiyyîn*. Thk. Seyyid Ahmed. Beyrut: 1987.
- el-Makdisî, *Ahsenu't-tekâsim fi mârifeti'l-ekâlim*. Ed. M. D. De Goeje. Leiden: 1906.
- el-Mütevellî, Ebû Saîd Abdurrahmân b. el-Me'mûn en-Nîsâbûrî. *el-Ğunye fi usûli'd-dîn*. Thk. I. A. Haydar. Beyrut: 1987.
- es-Sübkî, Ebû Nasr Abdulvehhâb b. Takiyyüddîn. *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*. 1-6. Mısır ts.
- eş-Şehristânî, Abdülkerim. *el-Milel ve'n-nihâl*. 1. cilt. Beyrut: 1406/1986.
- Demircan, Adnan. *Hız. Ali'nin Hilâfet Hakkı Meselesinde Gadir-i Hum Olayı*. İstanbul: Beyan Yay., 2014.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen. *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne*, Medine: 1410.
- et-Taftazânî, Ebu'l-Vefâ. *Kelam İlminin Belli Başlı Meseleleri*. Trc. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: 1980.
- Genç, Süleyman, "Halife el-Kâdir Döneminde Bağdat'ta Yaşanan Dinî - Siyasî Hadiseler ve Onun Sünnî Siyaseti", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, IV/2 (2004), s. 219-243.
- Gölcük, Şerafettin. "Bâkılânî". *DİA*. 4: 531. İstanbul: 1991.
- Güner, Ahmet. *Büveyhiler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi*. İzmir: 1992.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler Dönemi ve Çok Seslilik". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12 (1999): 47-72.
- Güner, Ahmet. *Büveyhilerin Şii-Sünnî Siyaseti*. İzmir: 1999.
- Hasan İbrahim, Hasan. *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*. 3. cilt. Çev. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, Hamdi Aktaş. İstanbul: 1987.
- Hilâl es-Sâbî, Ebû'l-Hüseyn Hilal b. el-Muhassin b. İbrâhim. *Târîh*. Nşr., H. F. Amedroz-D. S. Margoliouth. *The Eclipse of Abbasid Caliphate* (içinde). 3. cilt., London: 1921.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Tebyînu kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasân el-Eş'arî*, Dimeşk: 1399/1979.
- İbn Cevzî, Ebu'l-Ferec. *el-Muntazâm fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, 6. cilt. Beyrut ts.
- İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. Thk. Ebû'l-Ferec Kudâme b. Câfer. Beyrut: 1889.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 16. cilt. Beyrut: 1981.

- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed. *Tecâribu'l-ümem*. 2. cilt. Bağdad ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyüddin Ahmed b. Abdilhalim. *en-Nübüvvât*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1985.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim. *el-Kâmil fi't-târih*. Nşr. C. J. Tornberg, 9-11. Beyrut: 1979. Trc. Abdülkerim Özeydin. 10. cilt. İstanbul: 1987.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec. *Kitâbu'l-fihrist*. Nşr. M. Rıza Teceddüd. Tahran: 1366.
- İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî. *İnanç Esasları Kılavuzu: Kitâbu'l-İrşâd*. Çev. A. B. Baloğlu-S. Yılmaz-M. İlhan-F. Sancar. Ankara: 2010.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. Ankara: 1981.
- Kabir, Mafzullah. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad*. Calcutta: 1964.
- Kâdî İyâd, Musa b. 'İyâd, *Tercümetü'l-Kâdî Ebi Bekr Muhammed b. el-Bâkîllânî an kitâbi tertîbi'l-medârik ve takrîbi'l-mesâlik li ma'rifeti'lâmi mezhebi'l-İmâm Mâlik*. (Bâkîllânî'nin *Temhîd* adlı kitabının sonunda basılmış). Thk. Mahmûd M. el-Hudayrî. Kahire: 1947.
- Kalaycı, Mehmet. "Eşariliğin Tarihsel Arkaplanı: Küllâbilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. c. 51: 2, (2010): 411-424.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2011.
- Keskin, Mehmet. *Eş'ariliğin Teşekkül Süreci*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2005.
- Kubat, Mehmet. "Selefi Perspektifin Tarihselliği". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. 18/3 (2004): 244.
- Kubat, Mehmet. "Eş'arî Ekolünün Öncüsü Olarak Ebu'l-Hasan el-Eş'arî ve Kelâmî Görüşleri". *İslâmî İlimler Dergisi*. Yıl: 7, 2012: 7/13: 26.
- Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *DİA*. 6: 497-498. İstanbul: 1992.
- Mesûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali. *Mürûcü'z-zeheb*. 3. cilt. Beyrut ts.
- Müneymine, Hasan. *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye: es-siyâsî ve'l-iktisâd ve'l-ictimâiyye*. Beyrut: 1987.
- Pırlanta, İsmail. "Büyük Selçukluların Horasan'da Dini ve Sosyal Yaşam Üzerindeki Bazı Uygulamaları ve Bunların Halka Yansımaları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012: 16/ 2, 705.

- Sâhib b. Abbâd, Ebu'l-Kâsım İsmâil b. Abbâd b. el-Abbâs. *Resâilü Sâhib b. Abbâd*. Nşr. Abdülvehhâb Azzâm ve Şevkî Dayf. by. trz.
- Tenûhî, Kâdî Ebu'l-Muhassin b. Ali. *Neşvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkere*. Thk. Abbud es-Salici. 3. cilt. Beyrut: Daru Sadır, 1971-1973.
- Tözluyurt, Mehmet, "Eş'arî Üzerinde Devam Eden Mu'tezilî Etkiler Hakkında Bir Değerlendirme". *Turkish Studies*. Volume 13/9 Spring. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.13499, ss. 257-273.
- Umran, Abdüllatif. *el-Edebü'l-Arabî fi balât Adûdiddevleti'l-Büveyhî*. Dimeşk: 2002.
- Watt, Montgomery. "al-Ash'arî Abu'l-Hasan". *El2*. 1: 694.
- Yavuz, Yunus Şevki. "Mücerredü'l- Makalat". *DİA*. 31: 448-449. İstanbul: 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Zünnar". *DİA*. 44: 573. İstanbul: 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ehl-i Sünnet". *DİA*. 10: 527. İstanbul: 1994.
- Yazıcı, Tahsin. "Deylem". *DİA*. 9: 263. İstanbul: 1994.
- Zühdi, Carullah. *el-Mu'tezile*. Kahire: 1947.